

Yaratıcılık ve Dîvân Şiirinde Rakîbten İntikam

Almanın Bir Başka Yolu

Metin AKAR*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Recieved: 11 Ağustos / August 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Eylül / September 2020

(Bu makale, itenticate yazılımınca taranmıştır.)

Öz: Dünya edebiyatlarında ve bunun bir parçası olan klâsik Türk edebiyatında, aşk temasını işleyen edebî eserlerin pek çoğunda “âşık, ma‘şûk ve rakîb”ten oluşan bir “triyo” bulunur. Rakîb, bütün edebiyatların sevilmeyen klâsik tiplerindedir. Dîvan ve mesnevî edebiyatlarımızda rakîb daima aşağılanır. Bizim edebiyatımızda rakîb en çok “it”e benzetilir. Tahkirde hızını alamayan, öfkesini kontrol edemeyen veya etmek istemeyen şairler rakîbi “it”e benzetmekle kalmamışlar, aynı beyitte bir defa daha “it” kelimesini veya eş anlamlı olan kelimeleri kullanmışlar; daha da ileri giderek içinde “it”, “i, t” ses grubu bulunduran kelimelerden yararlanmışlardır. Bazıları bununla da yetinmeyerek aynı beyit içinde, hakaret sözlerinden başka benzetilen varlığın özelliklerini de zikretmişlerdir. Bu tutum XV ve XVI’ncı asırlarda

* **Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. İstanbul / TÜRKİYE. metinakar@aydin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3847-0561>**

yaygın olarak görülmektedir. Daha sonraki asırlarda giderek azalmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvân Edebiyatı, yaratıcılık, rakîb.*

Another Way of Taking Revenge from Rakîb (Rival) in Creativity and Divan Poetry

Abstract: In world literature and as a part of it, in the classical Turkish literature, most of the literary works that deal with the theme, love contain a “trio” consisting of “âşık (*lover*)”, “ma’şûk (*the one who is loved*)” and “rakîb (*rival*)”. “Rakîb” is one of the disliked classical character types of all literatures and it is always humiliated in Divan and Mesnevi literature. In these literatures, “rakîb” is mostly compared to “it (*dog, inferior and corrupt individual*)”. Poets who could not slow down in scorn, control their raging emotions or do not want to control them, not only likened “rakîb” to “it”, they used the word “it” or synonymous words once again in the same couplet. They went even further and made use of words containing “it”, “i, t” sound groups. Some poets were not satisfied with this and in the same couplet, they mentioned the “characteristics of the beings” likened other than the words of insult. This attitude was common in the XV. and XVI. centuries. It gradually decreased in the following centuries.

Keywords: *Divan Poetry, creativity, rival*

Giriş

Klasik Türk Edebiyatında Büyük Sanatkâr Olma Yollarından Biri

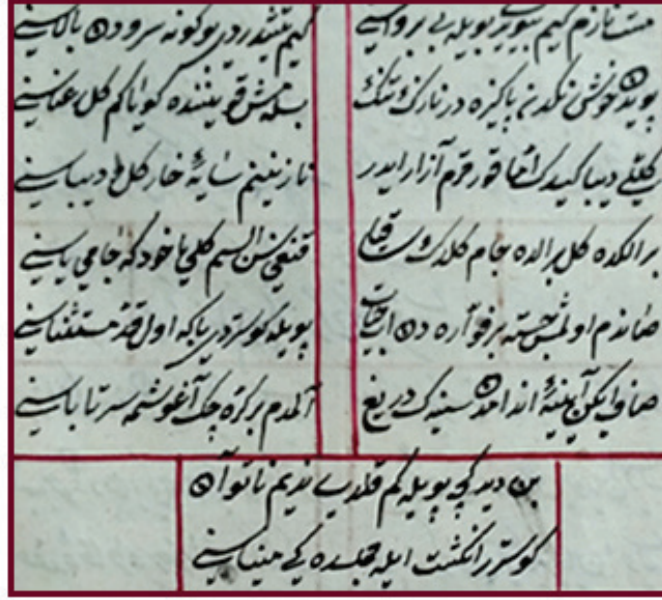
Dîvân edebiyatı bir kurallar ve klişeler edebiyatıdır. Ancak, sanıldığı aksine şairin tanıtılmayan ve anlatılmayan hürriyet alanları da mevcuttur. Büyük şair, bu kurallar içinde yeni ve güzel bir şey söyleyebilen, yeni ve kabul edilebilir bir ifade yolu ile hürriyet alanını ve şansını kullanan insandır. Bu düşüncemizi şair Nedîm (öl.1730)'in bir gazelinde geçen iki beyit üzerinden açıklayabiliriz. İlk beyit:

Güllü dîbâ giydiñ ammâ korkarım âzâr ider
Nâzenînim sâye-i hâr-ı gül-i dîbâ seni
(Nedîm, 1739: 92^b)

Beytin günümüz Türkiye Türkçesine aktarılması şöyle olabilir: *Çok nazlı [yetiştirilmiş sevgili]m! Üzeri, gül deseniyle süslü, kalın ipek kumaş[tan yapılmış elbise] giydin ama ipek kumaş [üzerindeki] gül [desenin] diken[ler]inin gölgesinin seni[n nazik tenini] incitmesinden korkarım.*

Dîvân şiirinde sevgili, nâzik, şımarık yetiştirildiği kabul edilmiş klişe güzeldir. Nedîm'in yukarıdaki beytinde de görüleceği üzere “nâzenîn”dir. Gelenek sevgilinin teninin nâzik olduğunu kabul etmiş, Nedîm bu kurala da uymuştur. Buraya kadarki vasıflar her şair tarafından kabul ve tekrar edilmiştir. Nedîm'i diğer şairlerden ayıran ve onu büyük şair yapan husus iki yeni hamlede ortaya çıkar. “Nâzik ten gül ağacı resminin dikenlerinden inciniyor” deseydi bile emsalinden üstün olacaktı. Şair bununla da

yetinmemiş, bir adım daha ileri geçerek, sevgilinin nâzik teninin, ipek kumaş üzerindeki gül ağacı dikeninin resminden değil, diken resminin gölgesinden incinebilecek. İşte, geleneğin kuralları içinde kalarak, mübalağa sanatına abanmış, farklı, zekice ve güzel iki buluşunu ileri sürmesi onu büyük şair kılmıştır. Aynı şair aynı gazelinde yer alan “*Sandım olmuş ceste bir fevvâre-i âb-ı hayât / Böyle gösterdi bana ol kadd-i müstesnâ seni* (Nedîm, 1739: 92^b)” beyti ile de gelenek içinde yenilik, zarafet ve güzellik yaratan bir hayalle emsaline üstün olmuştur. Beyit günümüz Türkiye Türkçesine şöyle aktarılabilir: “*Bir âb-ı hayât fiskiyesinden fırlamış sandım; o [emsallerinden] uzun olan boy’un seni bana böyle gösterdi.*” Bu ifadede, gelenekte uzun boylu olarak kabul edilen güzel mevcuttur. Şairlerimizin asırlarca üzerinde uzlaştığı ve hep ifade ettikleri uzun boy’a Nedîm iki vasıf eklemiştir. Boy, servi, şimşad, fidan, sanavber, narven vb. gibi değil, daha zarif bir buluşla *fiskiyyeden fışkıran su gibi* ince ve uzundur. Nedîm bu buluşla da yetinmemiş, ikinci yenilik hamlesini yapıp suyu içeni ölümsüz kılan, saf, tertemiz, şeffaf *bengüsuya* bezetmiştir. Kural içinde kalıp yeni şeyler söylemek onu büyük kılmıştır. Bu iki beyti birazdan Bâkî’nin haleflerinin yürüdüğü yolda yürüdüğü halde nasıl hamleler yaptığını, büyük olmanın şartlarından birinin kolayca kavranması için örnek olarak seçtik.

Nedîm Dîvânı, yk. 92.

Yukarıda açıkladığımız büyük şair olma, özgürlük alanlarını kullanma ve yaratıcı olma konusunda şairlerimizin hangi yolları izlediğini, bu makalede *rakîb* örneğinden hareketle anlatmaya çalışacağız.

Rakîb Kimdir?

Makalemizde, ağırlıklı olarak XIV, XV ve XVI'ncı asırlarda eser veren şairlerin rakibi anlatım yolları, tasarrufları ve buluşları dile getirilecektir. Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* adlı kitabında rakîb hakkında “Başkalarının menfaatine mani olarak kendi menfaatine çalışan kimseler demektir. Edebiyatımızda engel, düşman, ağıyâr, hasûd, yabancı

gibi mânâlarda kullanılmışlardır.” açıklamalarında bulunur (Onay, 1992: 339).

Klâsik Türk edebiyatı insan tiplerinden birinin adı olan rakîb hakkında önemli bir kitap yazan Ahmet Atilla Şentürk, bu kelimenin sözlük anlamını, *Lügat-i Nâcî, Kâmûs-ı Türkî, Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsü'l-Muhît, Lügat-i Remzî, Lügat-nâme* ve *Ferheng-i Şu'ûrî, Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, gibi makbul sözlüklere dayanarak “bir kimsenin sevdiği ile görüşmesine engel olup kendisi için elde etmeğe çalışan” anlamından çok, “başkasıyla aynı şeyi isteyen, rekabet eden” anlamında değerlendirildiğini, ancak bu kelimenin edebî eserlerimizde daha farklı anlamlarda kullanıldığını anlatır; eski edebî eserlerimizde rakîbin “en kısa ifade ile engel teşkil eden herkes” anlamında olduğunu belirtir (Şentürk, 1995: 3, 40). Rakîb aşkla, âşıkla ilgili bir eleman olduğundan araştırmamızı aşk temasının yoğun olarak işlendiği gazel ve musammatlar grubundaki şiirler üzerinde yoğunlaştırdık.

1. Rakîb kime veya neye benzetilir?

Edebiyatımızın beğenilmeyen tiplerinden olan rakîb, incelediğimiz dîvânlara göre, genel olarak it (seg, kelb, köpek), eşek (har), domuz (hınzır, toñuz), karga (zâg) baykuş (bûm), yılan (mâr), akrep gibi hayvanlara, dikene (hâr ve nadiren mugaylân), dev'e, şeytana, ölüme benzetilir. “İt”, bu benzetilenlerin en yaygın olarak kullanılanıdır. Eş veya benzer anlamlı olarak da rakîb kelimesinin yerine *agyâr, adû, müdde'î, düşman* kelimeleri kullanılır. Bu listeleri zenginleştirmek elbette mümkündür.

2. *İt ile Köpek Aynı Şeyleri mi ifade eder?*

Makalemizde daha çok “it” benzetmesi üzerinde durulacağı için bu konuda ayrı bir başlık açmayı uygun bulduk. Türkiye Türkçesinde “it” kelimesi yerine “köpek” de kullanılır. Ama iki kelimenin anlamı arasında nüans olduğu kanaatindeyiz. *Türkçe Sözlük*’te, **köpek** maddesinde, tür adı olan “köpekgillerden” ifadesinden sonra, büyüklük, vücut yapısı bakımından çok cinsleri olduğu, çok iyi koku aldığı, sahibine sadakati bulunduğu ve bekçilik ve avcılık gibi işler için beslendiği, memeli hayvanlardan oluşu; hakaret yollu kullanımlarda “*aşağılık niyetlerle yaltaklanan veya davranışları kötü olan kimse için kullanılan bir söz*” olduğu yazılmıştır (Akalin ve Bşk., 2011: 1498). Aynı sözlüğün **it** maddesinde ise önce “köpek” karşılığı verilmiş, sonra hakaret sözü olarak “*değersiz, terbiyesiz kimse*” anlamı kaydedilmiştir (Akalin ve Bşk., 2011: 1229). Görüldüğü gibi *köpek* ile *it* kelimelerinin tanımlarından, bu türdeki canlıların eğitilmemiş olanına *it* dendiği anlamı ortaya çıkar. Elimizde, bu kanaati doğrulayacak bir başka eser de mevcuttur. Haldun Taner (1915-1986)’in *Keşanlı Ali Destanı*’nın dokuzuncu tablosunda yer alan Zilha’nın “Şamama Şarkısı”nda, insan nazarında, eğitilmiş ve soylu köpeklerin sokak köpeklerinden farklı statüsü olduğu gayet güzel ortaya konmuştur (Taner, 1964: 74-76). Aynı nüansı, Sürûfî (1752-1814)’nin Şeyh Gâlib (ö.1799)’i hicvettiği şiirinin ilk beytinde de görüyoruz:

Bilmem ey menhûs adın Es‘ad mıdır Gâlib midir;
Zâtını ta‘rîf kıl kimsin kime mensûbsun? (Sürûfî,
1803: 63)

Bu beyitte geçen *menhûs*, uğursuz ve **uyuz** anlamları taşır. Bilindiği gibi uyuz, daha çok sahipsiz ve sokakta yaşayan köpeklerde görülür. Es'ad ile Gâlib kelimelerinde, mahlaslarda görülen “yâ-yı mensûbiyet” bulunmamaktadır. Yani Gâlib kimseye bağlı değildir; sahipsizdir. Sürûfî, Gâlib'e üstü kapalı olarak “sokak köpeği, sahipsiz köpek, it” demektedir (Akar, 1994: 243-245).

Bu eş veya yakın anlamlı kelimelerin kullanılışı da sanatçıların ahlâk anlayışına, sosyal statüsüne, bu sözleri kullanacağı zamandaki psikolojik durumuna göre değişebilmektedir. Ayrıca yazı dillerimize, lehçelerimize, ağızlarımıza ve bunların tarihî derinliklerine indikçe kullanımında da özellikler görülmektedir. Prof. Dr. Hasan Eren, Orta Türkçede köpek kelimesi olmadığını, Eski Kıpçakçada çok tüylü köpeklere köpek, çoban köpeğine de it dendiğini, köpek kelimesinin Azerbaycan, Türkmen ve Karakalpak Türkçelerinde bulunduğunu, Özbeklerin de “tüylü, uzun tüylü köpeklere köpek dediğini anlatır. “İt” maddesinde de bu kelimenin Azerbaycan, Türkmen, Kazan Tatar, Balkar, Nogay, Halaç, Tarançi, Şor Türkçelerinde *it*; Tuva ve Saha Türkçelerinde *it*; Nogay Karakalpak Türkçelerinde *yıta*, *yat* şeklinde kullanıldığını; bu kelimenin Eski Türkçeden başlanarak günümüze kadar geldiğini; Orta Türkçede it'in it'a döndüğünü; it şeklinin en eski şekil olması ihtimalini yazar (Eren, 1999: 257, 196). Anlaşıldığına göre it kelimesi, köpek kelimesine göre daha eski zamanlardan günümüze gelmiştir. Eski edebî metinlerde köpek ve Farsça *seg* kelimelerinin it kelimesine göre daha az kullanılmasının aslî sebebi de bu olsa gerektir.

3. *Bâkî'den Önce Yaşayan Bazı Şairlerde Râkîbin "it"e Benzetilmesi*

Okuyup incelediğimiz dîvân ve mesnevîlerin bizde uyandırdığı kanaate göre rakîb, eski şiirimizde en çok *ite* benzetilmiştir. Genellikle de rakîb *ite* benzetildikten sonra, başka "it" kelimeleri üretilir. Bu iş, ya it'i hatırlatan, başka kelimelerin içinde yer alan "i,t" ses tekrarları ile; veya itmek fiilinin "it"i ve "it-" fiil köküne gelen ve vokalle başlayan çekim ekinden dolayı tonlulaşıp "id"e dönüşen kısmı ile yapılır. Bazen rakîbin *ite* benzetildiği it- fiilinin çekimli hâlleri ile de gösterilir.

Rakîbin *ite* benzetilmesinin, Bâkî'den önce yaşayan veya ömrünün bir bölümü XVI'ncı yüzyılda geçen şairlerden bir kısmının dîvânlarında görülen şekillerini şöyle sıralayabiliriz:

Ahmedî (öl.1413): Ahmedî Dîvânı'nda beş defa agyâr, üç defa rakîb, birer defa da sufi, hasım, düşman ve müdde'î kelimesi bulunan beyitlerin varlığını tespit ettik. Bunlardan sadece üç tanesi bizim istediğimiz vasıftadır:

İder-ise cemâlüni gözden **rakîb** dûr
Yüzüñ hayâli **g**itdügi cândan hayâl ola (Akdoğan,
tarihsiz: 135)

Getür sâkî içelüm câm-ı bâde
Ko **sûfî** sözünü **it** işi 'avdur (Akdoğan,
tarihsiz: 384)

Dostlıh mıdur bu kim benden yüzüñ döndüresin

Bini gam-gîn **düşmeni** şâdân idersin **itmegil**
(Akdoğan, tarihsiz: 449)

Seyyid Nesîmî (öl.1404): Seyyid Nesîmî Dîvânı'nda rakîb, (bir beyit hariç), ite değil, onun eş anlamlısı sayılabilecek *müdde 'î, dîv, şeytân, agyâr, düşmene* benzetilen 21 beyit mevcuttur. Bunların hiçbirinde aradığımız özelliğe rastlamadık.

Şeyhî (öl.1431): Mustafa İsen ile Cemal Kurnaz tarafından yayımlanan *Şeyhî Dîvânı*'nda rakîb veya onun eş anlamlısı olan kelimeler bulunduran 12 beyit vardır. Bunların “it” bulunduranlarında “i,t”, “it” ve “it-fiili kökündeki “t”den sonra ünlü ile başlayan bir ek gelince tonlulaşmış hali olan “id” tekrarlarına rastlamadık (İsen ve Kurnaz, 1990: 97-297).

Karamanlı Nizâmî (öl. 1464): Nizâmî, daha çok gazelleri ile tanınmış bir şairdir. Bazı tezkireciler onu gazelleri bakımından Şeyhî ve Ahmed Paşa ile kıyaslarlar ve Nizâmî'yi daha başarılı bulurlar. Bu hüküm gerçeği yansıtmaz. Çünkü Nizâmî, başta Ahmed Paşa olmak üzere Şeyhî, Atâyî, Ulvî, Safâyî gibi şairlere nazireler yazmış, bunların etkisinde kalmış bir şairdir (İpekten, 2020: 14, 17-28). Bu sebeple, aşağıdaki beyitlerden de anlaşılacağı üzere özgün buluşları yoktur. Nizâmî'nin divanında elli beyitte rakîb, bir yerde agyâr adı geçmektedir. Seçilmiş örnekler:

Gamzeñ çü **rakîb** ile olam kasd-ı dil **itmez**
Agzı ne kadar cust ise **it**den hazer eyler (İpekten,
2020: 136)

İtine kulluk **it** kûyuñ dilerseñ
‘İbâdet **idene** cennet olur ecr (İpekten,
2020: 139)

Baglamaz **it**leri yerine Nizâmî seni yâr
Anı âdem yerine merdüm-i câhil **baglar** (İpekteni,
2020: 143)

İdemez dirsın **rakîb** ile Nizâmî beni sayd
Çünkü âhûsın ya sen **it** ile avlanmaz mısın (İpekten,
2020: 187)

N'ola ta‘zîm **idüp** ol yâr Nizâmî kulına
Ger mahallem **iti** dir ise mahallî mi degül (İpekten,
2020: 175)

Ey Nizâmî **it**leri **talar rakîbi** hod n'olur
Âşinâdan hayr gelmez ne umarsın yâddan (İpekten,
2020: 193)

Kapıngda **rakîbinge talatma** bizi hânım
Zirâ ki harâm **itdi** Hudâ sayd-ı Haremni (İpekten,
2020: 219)

Her gice **itüñ** gibi yâr işigüñ yaşdanuram
Elüne **taş** aluban **taşlamaga** mı başladıñ (İpekten,
2020: 168)

Yâben tıram **kapu**nda yâ **râkîb**ün
Ki bir yerde sığışmaz iki **ulu** (İpekten,
2020: 195)

Cem Sultan (23.XII.1459-25.II.1495): Cem Dîvânı'nda
sadece iki beyitte aradığımız özelliklere rastladık:

Kendüzini yig görürmiş kûyuñ **it**inden **rakîb**
Yâ dahı ne hayr umarsın ol **seg-i** hod-bînden (Ersoylu,
1989: 178)

Nice teşbîh idem **rakîbe segi**
Ol hod âdem-durur bu **ite** nazar (Ersoylu, 1989: 86)

Ahmed Paşa (öl.1497): Dîvân'ında rakîb kelimesi geçen 60
beyit mevcuttur. Ama bunların hepsinde, yukarıda saydığımız
vasıflar yoktur. Uygun olanları şunlardır:

Ben kulinı redd **idüb** kılur **rakîbini** kabûl
Âşinâsın yâd **idüb** bîgânesin hem-râz **ider** (Tarlan,
1966:188)

Şerm-sâr **itdi** nigâra **seg-i** kûyuñ beni kim
Her ne vaktin ki gelürsem **ider** âgâh seni (Tarlan, 1966:
320)

İtlerümle işigümde âşinâ olsun dimiş

‘Ömri çoğ olsun ki baña lûtf **idüb** i‘zâz **ider** (Tarlan, 1966:
188)

Her **hâr** ile sen sohbet **idersin** dün ü gün ben
Derdüñ **iderem** mûnis-i cân yandum elinden (Tarlan,
1966: 271)

Bir **rakîb itdüñ** karîb ü biñ ‘abîd **itdüñ** ba‘îd
İşidüb düşmen güler ben aqlaram a dôstum (Tarlan, 1966:
261)

Biz seni medh **iderüz** sen bizi zemm eyle **rakîb**
Eyü yavuz ne kim **itdükse** yolumuza gele (Tarlan, 1966:
310)

Gel varma otağına **rakîbin** ki bilirsin
İt olduğı yere melek **itmez** güzer ey dost (Tarlan, 1966:
134)

İtlerümle işigümde âşinâ olsun dimiş
‘Ömri çoğ olsun ki baña lûtf **idüp** i‘zâz **ider** (Tarlan1966:
188)

Gel varma otağına **rakîbüñ** ki bilürsin
İt olduğı yire melek **itmez** güzer ey dost (Tarlan,
1966:134)

İncinür benden mahalleñ **itleri**
İtdüğüm efgân elinden el-gıyâs (Tarlan, 1966:139)

Sulha yir yokdur ölürseñ dahi ey **bed-hû rakîb**
Üstühânuñ saf dutub ceng **idiser** şatranc-vâr (Tarlan,
1966:165)

Hâr-ı belâya sabr ider illâ ki **idimez**
Zâg-ı rakîbe bülbülün ey gül-'izâr sabr (Tarlan,
1966:170)

Her dem **rakîbi** göñlüm içinde añdugum bu kim
İssın ağırlayan **itine** üstühân virür (Tarlan, 1966:
186)

Çün tulû' **itdi** kaşuñ ayı **rakîbi eyle bend**
Lâ-cerem görinse mâh-ı rûze **şeytân** bağlanur (Tarlan,
1966: 190)

Karîb **itme rakîbi** halvetüñe
Meleksin hem-demün **şeytân** yaraşmaz (Tarlan, 1966:
195)

Ol hokka-leb **rakîbe** ki söz gevherin açar
Şeytânı gayb sırrına hem-râz **ider** dirîg (Tarlan, 1966:
212)

‘**Akreb rakîb**üñ şerrini ‘uşşâkdan def’ **itme**ge
Ey şûh gözlü şâh-ı gül ol hûşe-i reyhâmı sun (Tarlan, 1966:
266)

Ol gamze-i hûn-rîz ile kasd **itme rakîbe**
Bunuñ gibi kılıc ile **toñuz** mı çalarsın (Tarlan, 1966:
267)

Men’ **idermiş müdde’î** mihr-i ruhından Ahmed’i
Göze göz *îmâna kasd eyler* mi **şeytân** olmayan (Tarlan,
1966:269)

Çün **toñuz**lugını terk eylemez ey dost **rakîb**
Ben **itü**ne anı göster ki temâşâ göresin (Tarlan, 1966:
270)

Kâmetin sordum **rakîbe** işidüb dil-ber didi
Ahmed **îblîse** Kıyâmetden su’âl **itmek** neden (Tarlan,
1966: 273)

Müdde’î Ahmed için yoluña ölmez dir imiş
Yâr-ı sâdık kani ol **iti yalandur** dimege (Tarlan,
1966: 306)

Ben senden irâğ olduğum işitdi **rakîb**üñ
Şol deñlü sevindi ferahından öle yazdı (Tarlan, 1966:
347)

Eyleme ey **müdde'f** dil-dâra sen benden gile
Sen bir **itsin** seng atarsam ceng **idersin** seng ile (Tarlan,
1966: 394)

Necâtî Bey (ö.1509): Dîvânında, tarif ettiğimiz özellikleri
gösteren sadece sekiz örneği gördük:

Nice bir yile yanuñca **it rakîb**
Gel bizümle **git** ol **iti** azdır (Tarlan, 1992: 189)

Bezm-gâh-ı ünse vahşet **itmek** için her perî
Ol **rakîb**-i nâ-mülâyim bir kelâm **itmiş** yine (Tarlan,
1992: 398)

Baña da bir dilek **itsün rakîbüñ itinden**
Kapuñda çünkü bir iş bitmez oldu dileksüz (Tarlan, 1992:
252)

Bana da bir dilek **itsin rakîbüñ itinden**
Kapuñda çünkü bir iş bitmez oldu dileksiz
(Tarlan,1992: 353)

Ben gedâ bir kimsenüñ yatır **itin** kaldurmadum
Yar ışığında olan **agyâre n'itdüm n'eyledüm** (Tarlan,
1992: 340)

İt gibi hâr u hacil olsun iki ‘âlemde
Ser-i kûyuñ **itini** bir gören **agyârüñ** ile (Tarlan,
1992: 396)

Yâra bir dikicilik **itdüm** dir idi **seg rakîb**
Keb yonarmış soñra bildüm ol **itüñ** yalanımı (Tarlan, 1992:
410)

Miskin rakîbi gamze-i mekkârüñ iy perî
İt itmeyince âdem iken sâhir olmadı (Tarlan, 1992:
418)

İşigüñde kendüye kaldı **rakîbüñ itlügi**
İtlerüñ hâr ile Necâtî seyri **ider** yârân gibi (Tarlan, 1992:
431)

Yine uşşâka **dilin çıktı kudurduñ** mı **rakîb**
Bilirüz böyle **ulur seg** kim ola divâne (Tarlan,
1992: 380)

Mesîhî (öl.1512): Beş beytinde rakîbi ite veya kötü bir varlığa
benzettikten sonra fazladan bir veya iki “it” hakareti eklemiştir:

Seg-i kûyîña ‘âk olma **rakîbâ**
İtâle itme kendüden uluya (Mengi, 1995:
273)

Görüp **rakîb**üñ ile ben nice dirildüğümü
Sokakda mürde-i **seg**ler bize tebessüm **ider** (Mengi,
1995: 170)

Göster **rakîbe** ‘ârif iseñ dâg-ı sîneñi
Bir pâre **itmek** ile ol **itüñ** femini dik (Mengi, 1995: 204)

Rakîbi görüp âh **itdük** kapuñda
Ca ‘alñâhâ rücûmen li’ş-şeyâfîn (Mengi,1995:234)

Gösterdi beni dün gece bir iki **rakîbe**
Ol âhûya n'**itdüm** ki beni **itlere** virdi (Mengi, 1995: 286)

Tâcîzâde Ca’fer Çelebi (1452-1515): Dîvânında rakîb veya eş anlamlısından bahseden otuz beyit olmasına rağmen sadece bir beytinde, iki it, bir it vasfı zikredilmiştir:

Baña göz **itdügüñ** gördi **rakîb-i rû-siyâh ürdi**
Nice **it itdi** gördüñ mi anı ol gamze-i câdû
(Erünsal,1983: 376)

Üsküblü İshâk Çelebi (1464-1536):

Hûb def’ **itdün rakîbi** gel saña cânum fedâ
Bir kazâ savduñ begüm **itmez** misin kurbân aña
(Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1989: 115)

İshâka **itdügini** senden cüdâ **rakîb**üñ

Hergiz cihânda **itmez** bir dîni ayru kâfir (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1989: 142)

Ben garîbe dir imiş başıb alup **gitdi rakîb**
Didügi başına ugraya o bed-gûyı görem (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1989: 225)

İt rakîb uydı ulaşdı beni bed-nâm **itdi**
Göreyin iki cihânda anı bed-nâm olsun (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1989: 250)

Ol yâr n'ider sohbeta iltüp o **rakîbi**
Bir yire giden bârî müselmân ile **gitsün** (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1989: 251)

Tîg-i hicrân ile öldür n'ola tek ikide bir
Ol iki yüzlü **rakîb** ile beni bir **itme** (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1989: 270)

Zâtî (1581-1546): Zâtî, rakîbin, Divan'ında başı aşağı olduğunu, onu utandırdığını ifade eder: *Rakîniñ başı olubdur aşaga / Eyâ Zâtî bizüm divânumuzda* (Çavuşoğlu, 1987: 264). Gördüğümüz kadarıyla rakîbe çok şiddetli şekilde hücumlar etmiş, öfkesini pek çok beyitte dile getirmiştir. 4 Numaralı başlığın hemen altında belirttiğimiz rakîbi ifade etmenin bütün şekilleri ve yolları kullanılmış, zengin bir repertuar oluşturulmuştur.

Burada, edebiyat bilimi ile uğraşan bilim adamlarına bir açıklamada ve uyarıda bulunmak isteriz. Ali Nihat Tarlan tarafından yayınlanan *Zâtî Dîvânı*'nın I. cildinde, muhtemelen eser basılırken bir yanlışlık yapılmış, kitabın bir forması tekrar ve bir önceki formanın aynı olarak basılmış, fakat gazel numaraları önceki formada kalınan yerden devam ettirilmiştir. Böylece bu ciltte gazel sayısı, gerçek gazel sayısından fazla olmuştur. Yanlış gazel numarası ikinci ciltte de düzeltilmemiş, yanlış rakamdan itibaren devam ettirilmiştir. İlk iki cildin devamı mahiyetinde olan, Mehmed Çavuşoğlu ile M. Ali Tanyeri tarafından hazırlanıp yayınlanan çalışmada gazel numarası Tarlan'ın kaldığı 1004'ten başlatılarak yanlışlık devam ettirilmiş, 1825'e ulaşılmış, bu yanlış tasarruf sonraki çalışma sahiplerini de yanıltmıştır. Yanılgı, sadece gazel sayısında kalmamış, gazellerle ilgili olarak yapılan istatistik rakamlarında da yanıltıcı olmuştur.¹

¹ Bu konuda, Vildan Serdaroğlu'nun *DİA* için yazdığı "Zâtî" maddesi (2013:150-151) ile *Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı* adlı kitabı (2006:48-49); Sadık Armutlu'nun *Şemû Pervane* adlı doktora tezinden ürettiği makalesinde verdiği istatistik bilgileri (2018: 1952) ile *Doğu Esintileri* dergisindeki "Şuarâ Hocası Mâderzâd Bir Şair: Zâtî" makalesinde naklettiği gazel sayıları (2014: 128); Hakan Yekbaş'ın *Turkish Studies*'te neşredilen "Zâtî Divanında Halk İnançları" makalesindeki rakamları (2009: 1121-1122); Orhan Kurtoğlu'nun *Zâtî Divanı, -Gazeller Dışındaki Şiirler* adlı yüksek lisans tezi (2017:6) ile Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü için yazdığı "Zâtî, İvaz" maddesi (2013:150-151)'deki gazel sayıları yanıltıcı bilgi ve rakamlar olarak zikredilebilir.

Zâtî Dîvânı gazeller kısmındaki rakîb ve bunun eş anlamlısı olan kelimeleri içeren, ayrıca ikinci defa “it” veya “i,t” ses grubu veya benzetilenle ilgili sıfatlar bulunduran beyitleri şöyledir:

Agladugum bu ki sensüz hâlûme **itler** güler
Dostum **düşmenleri** lutf **it** yiter güldür bana (Tarlan, 1967: 41)

Uçub uçub **girdiler** seyre **rakîb-i** zag ile
Ol hümâlar veh ki nâ-cins ile pervâz **itdiler** (Tarlan, 1967: 156)

Tâli‘i **seg rakîbünüñ** veh ki nice **iti** olur
Dir iseñ aña ger **següm** dahı katuñda *oş ulur* (Tarlan, 1967: 325)

Kûyı iti yerine çün bagladuñ ey felek beni
Gerdenüme düm-i **seg-i** yârdan **it** kılâdeyi (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 418)

Minnet Hudâya **itmedüñ it** deñlü i‘tibâr
Siñsiñ mi **rakîb it** gibi karşuñda siñledi (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 441)

Her nişân-ı pây-i **seg** kuyunda bir güldür baña
İtlerüñ âvâzesi feryâd-ı bülbüldür baña (Tarlan, 1967: 41)

Öldürdüğün **rakîb**üñi ‘âşık sürür yürür
Câna meseldürür bu **iti** öldüren sürür (Tarlan, 1967: 182)

Geçse kûyında **iti a‘dâ**-yi bî-mikdârlar
Hamdülillâh dôst def‘î **it** gibi âzârlar (Tarlan, 1967:
187)

Kande kim görsem **rakîb**üñ aluram gönlin ele
Havf idicek bir kişi **segden** eline **seng** alur (Tarlan, 1967:
281)

Başum için baña cânân rahm **ider** dirmiş **rakîb**
Tîgüñi tîz al bile gel başımı çal kes düşür (Tarlan,
1967: 390)

Zâtî'yâ leşker-i **rakîb** *uludı*
Anı **it** gibi kırmaz isen *ürer* (Tarlan, 1967: 457)

‘Âşika yâruñ kapusunda **iti** dirseñ **rakîb**
Dâmen-i ‘ırzuñ senüñ çâk **ide** şâyed ol kuduz (Tarlan,
1970: 64)

Ey **rakîb**-i dîv-sîret var beñzer cinnetüñ
Kasr-ı yârı köşkine_ teşbîh **idersin** cennetüñ (Tarlan, 1970:
209)

Görüb bu hâli **seg**ler didi veh veh
Kapuñda **it rakîbi** hõş ulutduñ (Tarlan, 1970: 224)

Dir idi Zâtî kapuñda **rakîbüñe ulu**
Eger **it** ile sen âhû gibi şikâr olsañ (Tarlan, 1970: 254)

Yâr işiginde **iti** geçme **rakîbâ** yüri var
İderüz uyduğumuz **iti** hazer eyle uyuz (Tarlan, 1970:
30)

İlâhî aş ile *halvâ bişürmekde* **rakîb** üstâd
Nasîb **it** Zâtî'ye *halvâsı* ile anuñ aşından (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1987: 23)

Turduginca **seg rakîbüñ** leşkeri turmaz ürür
Bir kişi ney gibi dem dem nice feryâd **itmesün** (Çavuşoğlu
ve Tanyeri, 1987: 65)

Bu **it rakîbi** neyleyeyim suçı çok didüm
Karşu gelüp didi **seg-i** kûy-ı nigâr 'afv (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1987: 135)

Ey dõst minnet eylemezin **seg 'adûya** ben
Biñ biñ günâhumı görüb **itse** hezâr 'afv (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1987: 135)

Zâhidüñ varma **rakîbâ** hazer **it** da'vetine

Eşegin yavı kılan varur anuñ halvetine (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 175)

Çâk itmeye **mürâyî**lerüñ hırkasın **rakîb**
Ger diş bilerse **it** dişî toñuz derisine (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 180)

İçme and ey **gözi cellâd rakîb**üñ başına
Kerem **it** seyf du'âsı hakıçün anı kes e (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 190)

İşiginde o şehüñ **iti dirildüñ uluduñ**
Ey **rakîb** öldüreyin uş seni **it**ler yirine (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 301)

Ah kim dâmen-i nâmûsumı çâk **itdi rakîb**
Seg-i kûyuñ görüben hâlümü veh vâh didi (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 414)

Oldum **rakîbe** hem-hâl **it** hâli hâlüm ey döst
Yollarda mürde **seg**ler hâlüm görüb gülüşdi (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 423)

Rakîbi igne yutmış **ite** dönmişdür kapusunda
Ulıyam dirdi ammâ kim olubdur hâli **it** hâli (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 424)

Yüri hey **seg** dimiş mir'ât-ı hâl-i 'âşika bakmış
Rakîb-i bed-likâ gördüñ mi 'aynum kendüyi gördi
(Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: 436)

Ögme ey döst **düşm[e]n[i]** kerem **it**
Baña öğretme gütdüğüm **toñuzı** (Çavuşoğlu ve Tanyeri,
1987: 487)

Ey melek div ider insânı **rakîb-i şeytân**
Hazer **it** yöresine ugrama ol mel'ûnuñ (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1987: 526)

'**Amrî** (öl.1523-24):

Merhabâ **it**mezsen **it**me döstüm 'uşşâk ile
Cüft olup **agyâr** ile bayram yirin seyr **it**me tek
(Çavuşoğlu, 1979: 95)

Bî-vefâ dirlerse incinme be zâlim yâ nedür
Döstün giryân **iden düşmanların** handân **iden**
(Çavuşoğlu, 1979: 112)

Dîmüm îmânım disem ben saña men' eyler **rakîb**
Dîn için lâbüd **ider** kâfir müselmân ile bahs (Çavuşoğlu,
1979: 44)

'Âşık öldürmek adın nâz komış bir zâlim

Gözüme karşı **rakîbe** göz **ider** nâzlanur
(Çavuşoğlu, 1979: 54)

Dimiş **agyâr** şerm **it** andan kim
Seni ‘Amrî diyen sever diyeler
(Çavuşoğlu, 1979: 183)

Her gülüñ yanına düşüp yürür elbette **rakîb**
N'idem ol hâr-ı siyeh ekmedüğüñ yirde **biter**
(Çavuşoğlu, 1979: 68)

Agyâr gamından öle şâdîden ölem ben
Yâd **itse** beni sehv ile güftâr arasında (Çavuşoğlu,
1979: 139)

Ger ölüp hâk-i mezârında **rakîbüñ** bite hâr
‘Amriyâ o gül ucından tolaşur dâmenüñe
(Çavuşoğlu, 1979: 145)

İşiginde uludı **itleri** ben hâr oldum
‘Amriyâ gayret-i akrân ile öldüm **gitdi**
(Çavuşoğlu, 1979: 157)

Hayrefî (öl.1535)

Men ‘ **idersin** ‘arz-ı hüsn **itdükce** yâri ey **rakîb**

Hak seni magbûn **ide** sen bizi magbûn eyledüñ
(Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 258)

Kabûl **itdûñ** bizi redd **it rakîbi**
İñen yüz virmeseñ ammâ efendi (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1981: 433)

Seg rakîbüñ sözine uyduñ yine uş öyle mi
Bu kadîmî dendeñi **itdûñ** ferâmûş öyle mi (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1981: 102)

Âdem oldı **uludı** âdeme karışdı **rakîb**
Seyr **ider itlerüñ** ile yine akrân-şekil (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1981: 288)

Ey **rakîb itdûñ** beni ol nâ-müselmândan cüdâ
Göreyin kim olasın son demde îmândan cüdâ (Çavuşoğlu
ve Tanyeri, 1981: 137)

İtleriyle ey gönül haddüñ degüldür ko cedel
İtme bir dîvânesin erbâb-ı dîvân ile bahs (Çavuşoğlu
ve Tanyeri, 1981: 153)

Yanuma geldi gözüm yaşına rahm **itdi rakîb**
Başuma gör bu sitârem ne belâlar getürür (Çavuşoğlu ve
Tanyeri, 1981: 200)

İt gibi öldürmez iseñ ger **rakîb-i kâfiri**

Dime hiç ey Hayretî meydânda ben de gâziyem
(Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 301)

Ehrimenler sözine uydi meger ey Hayretî

İltifât **itmez** bu ben mûra Süleymânım benüm
(Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 311)

Nice mecrûh olmasun ‘uşşâk insâf eyle e

Tîguñi kâfir **rakîb**ünde **idersin** imtihân (Çavuşoğlu
ve Tanyeri, 1981: 352)

Her lâle kim **bitürdi** hâk-i mezâr-ı Mecnûn

Leylânun **itlerine** oldu sifâl-i pür-hûn (Çavuşoğlu
ve Tanyeri, 1981: 362)

Söylemez geçdükce beñzer yine geçmişdür **rakîb**

Dôstlar düşman sözi kâr **itdi** geçdi cânuma (Çavuşoğlu
ve Tanyeri, 1981: 387)

İrdüm idi kûyuña men‘ **itmeseydi** ger **rakîb**

Vardum idi Ka‘beye hâr-ı mugaylân olmasa (Çavuşoğlu
ve Tanyeri, 1981: 389)

Fuzûlî (1480 civarı - 1556): Fuzûlî ve Bâkî dîvânlarının karşılaştırılması konusunda bir doktora tezi yazan Songül (Aydın) Yağcıoğlu, “rakîb” ve “ağyâr” kelimelerinden yola çıkarak,

dîvânlarında, Fuzûlî'nin 8 yerde rakîb, 45 yerde ağyâr; Bâkî'nin de 27 yerde rakîb, 28 yerde ağyâr kelimelerinin kullanıldığını; iki şairin ağyârı eşit oranda kullanırken, Bâkî'nin rakîbi daha çok kullandığını ifade eder (Yağcıoğlu, 2009: 330-331). Tezde verilen örneklerde rakîpten değil, daha çok sevgilinin vefasızlığından bahsedilmektedir.

Fuzûlî Dîvânı'nda, rakîb veya rakîbin eş anlamlı olan kelimeleri içeren beyitlerden sadece bir tanesinde, “rakîb” yerine “it”in kullanıldığını, bu “it”ten başka “i, t” sesleri bulunduran üç kelimenin var olduğunu gördük:

İtürme **it**leri âvâzınıñ göñül zevkîn

Y**it**er kara giceler herze herze feryâd **it** (Akyüz vd., 1990: 150).

Vasfî (XVI. yy.)

Dôstumdur **seg-i** kûyuñ aña vardukca beni

Men' **ider** **git**mege her dem yapışur dâmenime
(Çavuşoğlu, 1980: 131)

Kasd eyledi ırmaga kapuñdan beni **agyâr**

Seyl **it**di gözüm yaşın ol ırmag arasında (Çavuşoğlu,
1980: 142)

Me'âlî (XVI. yy.):

Ben **it**in hayli riâyet itdüğün gördi bu gün

İtlere virdi yine aldı ol âhûyı rakîb (Şentürk, 1995: 37)

Helâkî (öl.1575-76):

Turmaz yeler **it** gibi **rakîb**üñ meger ey dôst
Sayd **it**mege sen gözleri âhûya segirdür (Çavuşoğlu,
1982: 84)

Rakîb ile kapuñda cengi **ider**ken
Mahalleñ **it**leri ugraşa geldi (Çavuşoğlu, 1982: 179)

Uluram her gice yanına düşüp **it**lerüñüñ
Bilmesün kimse diyü **nâle** vü **efgân**umdan (Çavuşoğlu,
1982: 84)

Yahyâ Bey (öl. 1582)

Ne günâh **it**düm efendüm ki baña kîn **idesin**
Düşmanı şâd **idesin** bendeñi gamgîn **idesin** (Çavuşoğlu,
1977: 480)

Rakîbüñi sever oldum ‘adâvet **idemezin**
Kilâb-ı kûyuña hergiz hakâret **idemezin** (Çavuşoğlu,
1977: 497)

Ri‘âyet ile **rakîbe** mülâyemet **iderin**

Zarâfet ile habîbe münâsebet **iderin** (Çavuşoğlu,
1977: 498)

Cânâna hâlüm aglar **idüm** hâliyâ **rakîb**
Âhum duhânı çıkup **gitse** bir yana (Çavuşoğlu,
1977: 285)

Ben kimem kim vuslatuñ ihsânıma lâyıık olam
İtlerüñ âvâzın işitmek y[i]ter vuslat baña (Çavuşoğlu,
1977: 284)

Beni bî-cân **idüben gitdi rakîb** ile habîb
Hey meded kûyını seyr eylemege cânım yok (Çavuşoğlu,
1977: 411)

Sîneden cânımı cânânımı benden ayırup
Ey **rakîb itme** ecel gibi bu cem'iyyeti telh (Çavuşoğlu,
1977: 309)

Sâkî yıkıldı cân-ı meyüñle **rakîb-i** har
N'eylirseñ eyle anı **iti** öldüren sürür (Çavuşoğlu,
1977: 349)

Beni bî-cân **idüben gitdi rakîb** ile habîb
Hey meded kûyını seyr eylemege cânım yok (Çavuşoğlu,
1977: 411)

Şikâra gitme **agyâr** ile bî-cân **itme** ‘uşşâkı
Benüm cânım begüm ‘ömrüm benüm serv-i ser-efrâzum
(Çavuşoğlu, 1977: 453)

Gidüp **agyâr**-ı nâdân ile bî-cân **itme** Yahyâyı
Ayırma âsitânuñ kullarından anı sultânum (Çavuşoğlu,
1977: 457)

‘Âşıklaruna ‘adl **ideli** ey şeh-i cihân
Menfûr-ı ‘âlem oldı **rakîb**ün sitem gibi (Çavuşoğlu,
1977: 549)

Cinânî (öl.1595):

Kûyuña gelsem komaz seyr **itmege a‘dâ** beni
Bâga varsam **itler**ün mecrûh **ider** cânâ ben (Okuyucu,
1994: 592)

Bezm-i meyde yâri sayd **itmek** dilermiş **seg rakîb**
Şöyle beñzer kim tokınmışdur anuñ kan azgına
(Okuyucu, 1994: 574)

Seg rakîbünle işigünde beni cem‘ eyleme
Ey perî âdemlik **it** ya anı öldür ya beni (Okuyucu,
1994: 592) +1

Añarsın **seg rakîbi** işigünden gitse bir lahza

Velî yıllarla **gitse** ‘âşık-ı nâlânı añmazsın (Okuyucu,
1994: 555)

İñende ‘izzet **itme** her **rakîbe**
Kim anuñ ‘ışkıdur ‘ışk-ı **humârî** (Cinânî, 1994: 622)

‘Âşıkuñ korsın alursın **seg rakîbi** yanuña
Kâfiri takdîm **idersin** ehl-i İslâm üstine (Okuyucu,
1994: 578)

Rakîb-i seg yanumdan ol gazâli sayd **idüp** aldı
Ne çâre bir kazâdur yolumuzda var imiş geldi (Okuyucu,
1994: 643)

Ser-i kûyuñda bir şeb **itlerüñle hem-sifâl** olmak
Nedîm-i meclis-i fagûr u hâkân olmadan yegdür (Okuyucu,
1994: 477)

Vasfî (XVI. yy.)

Dôstumdur **seg-i** kûyuñ aña vardukca beni
Men‘ **ider gitmege** her dem yapışur dâmenime
(Çavuşoğlu, 1980: 131)

Kasd eyledi ırmaga kapuñdan beni **agyâr**
Seyl **itdi** gözüm yaşın ol ırmag arasında (Çavuşoğlu,
1980: 142)

Nev'î (1533-24.06.1599):

Sözümüz tutmayup **a'dâ** sözün gûş **itdügüñ** bildük
Bizi yâd **itmeyüp** hergiz ferâmûş **itdügüñ** bildük (Tulum
ve Tanyeri, 1977: 390)

Saña gamz **itse** Nev'î bî-günâhı dôtum **düşmen**
Ümîd **itmezdüm** anı gül gibi gûş eylemek senden (Tulum
ve Tanyeri, 1977: 210)

Şarâb-ı 'ışk ile **idüp** bizi medhûş u lâ-ya'kıl
Varup vuslat meyin **agyâr** ile nûş **itdügüñ** bildük (Tulum
ve Tanyeri, 1977: 390)

Rakîb-i bed-likâlarla işitdüm sohbet **itmişsin**
Vücûduñ saklasun Bârî belâlardan kazâlardan (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 422)

Nev'iyâ **gayrılar** **itmiş** yine ol yâri kinâr
Cûy-i eşküm n'ola gark **itse** bütün dünyâyı (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 536)

Terâzû-yı güherle vezn **iderler** tab'-ı mevzûnı
Kaçan olur bu kim **seng-i siyâha** denk ola gevher (Tulum
ve Tanyeri, 1977: 69)

Gayrılar vasfuñı Nev‘î gibi rengîn **idemez**
Ki bitürmez gül-i ter şûre vü hârâ sünbül (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 97)

Mâh-rû dilberleri meyyâl-i **nâdân** eyleyüp
Ehl-i dil ‘âşıkları ser-geşte hayrân eyleyüp
Ey murâdum ‘aksine devr eyleyen keş-rev **felek**
Şimdi göñlüm nâ-murâd olmak diler n’itsen gerek (Tulum
ve Tanyeri, 1977: 213)

Du‘â-yı devletinden Nev‘îyi dûr eyleme yâ Rab
Beni gamgîn **idüp agyârı** mesrûr eyleme yâ Rab (Tulum
ve Tanyeri, 1977: 226)

Kinâra çekmiş işitdüm o mû-miyânı **rakîb**
‘Aceb mi eyler isem gözlerüm yaşın deryâ (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 238)

Sunmaz elini kâse-i gerdûna ‘âr **ider**
Anlar ki kûyuñ **itlerine** hem-sifâl olur (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 271)

Her **har-ı** nâdân içün pâ-bend olan zülf-i siyâh
Baña gelse mürğ-i cân sayd **itmek** içün mâr olur (Tulum
ve Tanyeri, 1977: 302)

Kasd **iderse** gerd-i râhın görmege çeşm-i **rakîb**

Sürmeyi gözden siler bir şûh-ı ‘ayyâr isterüz (Tulum ve Tanyeri, 1977: 339)

Hudâ cemâlünü hıfz **ide bed-nazarlardan**
Gedâlara komamış gerçi anda cây-ı su’âl (Tulum ve Tanyeri, 1977: 401)

Cebînüñ çîn **idüp** magrûr olursın devlete Nev’î
İtine kâse-lîs olduñsa fagfûr olmag istersin (Tulum ve Tanyeri, 1977: 427)

Her **nazarsuz nâ-kesüñ** ey meh gezersin hânesin
Rûşen **itmesin** basîret ehlinüñ kâşânesin (Tulum ve Tanyeri, 1977: 428)

Her vefâsuz dil-rübâyı mahrem-i yâr **idüp**
Her belâlu ‘âşıkı mahrûm-ı **agyâr** eyleyen (Tulum ve Tanyeri, 1977: 428)

Zümre-i **nâdâna** ‘arz **itme** kitâb-ı hüsnüñi
Bed-nefeslerden ruhuñ âyînesi jeng olmasun (Tulum ve Tanyeri, 1977: 448)

Geh ü bî-gâh okur zâg-ı **rakîbi** yanına
Hiç bizi da‘vet **idüp** göñlümüzi yazmaz o şâh (Tulum ve Tanyeri, 1977: 483)

Dildâr tünd ü serkeş **agyâr** ise cefâ-cû
N'itsün ya bülbül-i dil gül böyle **hâr** böyle (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 494)

Hem-râz **idüp rakîbi** efendi revâ mıdur
'İşk ehline ola nazaruñ ihtirâz ile (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 501)

Gül gibi kendüsi her **hâr** ile hem-sohbet olup
'Âşıkuñ kârını bülbül gibi efgân **idici** (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 517)

Bizümle sûretâ olduñ mülâyim va'dede ammâ
Dirîgâ ey gül-i ter **hâr** u hasler kavli berkitdi (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 538)

Meyl eyler **ehrimenlere** ol nâzenîn püser
Göz göre sayd **ider** balabanlar o şâhini (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 548)

Har-ı nâkes için **ider** dehr hâzır
Katar-ı şütür zîr-i bâr-ı tahammül (Tulum ve
Tanyeri, 1977: 577)

Bâkî (1526-1600): Fuzûlî ile Bâkî divanları arasında bir
karşılaştırma yapan ve bu konuda doktora tezi yazan Songül
(Aydın) Yağcıolu, *Bâkî Dîvânı*'nda rakiple ilgili olarak, eşek, it,

kâfir, maymun, öküz, köpek, belâ, kör, bed-likâ (=kötü yüzlü, çirkin suratlı), dev (=şeytan, cin), siyeh-rû (=kara yüzlü, ayıplı, günahlı), karanlık gece, iblis-i mel'ûn, der-bân (=kapıcı) sıfatları kullanıldığını tespit etmiştir (Yağcıoğlu, 2009: 332).

Bâkî rakîbin anlatılması işini çağdaşlarından çok farklı olarak yapmıyor. Farklı olarak, aşağıda görüleceği gibi, “har” örneğinde “e, ş, k” ses grubu tekrarlıyor. Rakîbi itten gayrı varlıklara benzetsen de ya it vasfı zikrediyor veya ite ait sıfatlar kullanıyor. Bâkî Dîvânı'na rakîbin ifadesi şu şekillerde karşımıza çıkıyor:

*Rakîbi ite benzettikten sonra “it”, “i, t”, “id” içeren kelimeler seçip kullanıyor:

Dün gice ol gazâli kaçurmuş **rakîb-i seg**

İtler gibi aradı bulınca yatak yatak (Küçük,
1994: 250)

Dilde mihr-i *hâtem-i la'lün nihân* **itmiş rakîb**

Dîv işitdük bir zaman *mühr-i Süleymân* gizlemiş (Küçük,
1994: 231)

*Rakîbi ite benzettikten sonra, ite ait sıfatlar kullanıyor:

Görüp ben zârı *dâmen-gîr* olursın ey **seg-i dil-ber**

Gelür kûy-ı nigâra her gice **agyârı** tuymazsın (Küçük,
1994: 344)

‘Âr itse tañ mı içmege bezm-i Cem içre câm

Her kim **segân**-ı kûyuñ ile *hem-sifâldür* (Küçük,
1994: 160)

*Rakîbi itten gayrı varlıklara benzettikten sonra, it vasfı veya vasıfları zikrediyor:

Eşkümüñ gevherlerin dizdüm işigi taşına
Yâre ‘arz **idem** diyü silmiş **rakîb**-i bed-likâ (Küçük,
1994: 110)

Ayırdı sihr **idüp** yâri **sipîhr-i pîre-zen** benden
Ne lu‘b **itdi** baña gör bi’llâhi oynaşum (Küçük,
1994: 299)

İltifat **itme** bu **alçaklara** sen ey Bâkî
Himmetüñ mürğ-i hümâyûnı hümâdan yüksek (Küçük,
1994: 269)

Bî-hisâb **itdi** hatuñ ‘âşika **cevri** ammâ
Kimse da’vâ **idemez** rûz-ı şümâr olmayıcak (Küçük,
1994: 244)

Nice **ağyar** gibi agzı kara var gerçi
İtlerinüñ seg-i tâzî gibi mümtâzı geçer (Küçük,
1994: 202)

Ruhuñ bâğın **rakîb-i dîv-sîret** seyr **ider** her gün

Yüzüñi göremez yıllarca ammâ bunda âdem var (Küçük,
1994: 139)

Seg rakîbe nic'olur göstereyin ölmez isem
Dehen-i yâre *uyuzlanmagı tebhâle* gibi (Küçük,
1994: 422)

'**Adûnuñ** kılsun endâmın ser-â-pâ kana müstagrak
Bitürsün bâg-ı nusretde nihâl-i ergavân hançer
(Küçük, 1994: 198)

'**Adûnuñ** tîg-i **kâfir** gibi lertzân **itdi** endâmın
Miyânına takındı husrev-i sâhib-kırân hançer
(Küçük, 1994: 198)

Cevr-i **ağyârdur** belâyı **iden**
Yogsa yâr **itdügi** cefa n'eyler
(Küçük, 1994: 204)

Bî-hisâb **itdi** hatuñ 'âşika cevri ammâ
Kimse da'vâ **idemez** rûz-ı şümâr olmayıcak
(Küçük, 1994: 244)

*Rakîbi eşeğe benzetip “e, ş, k” sesleri bulunduran kelimeler kullanıyor. Aşağıdaki örnekte ikinci veya üçüncü defa “eşek” demiyor, fakat eşek kelimesindeki “e, ş, k” seslerini ihtiva eden kelimeler kullanıyor. Bu örnek ayrıca “it” ve “i,t” kullanımı

hakkındaki yorumumuzu doğrulamaktadır. Bu buluşun mucidi Mesîhî'dir, Bâkî ondan fazla bir hamle daha yapmıştır:

Rakîb oldu hammâl-ı bâr-ı emek
Ki kuvvetlü **hardur** ezelden ne **şek** (Mengi, 1995: 205);

Cem' oldu **eşkiyâ** ile bir gün **rakîb-i har**
Ehl-i **şekâdan** üstüne kimse oturmadı (Küçük, 1994: 424).

*Rakîbi açıkça it olarak zikretmese de it vasıfları sıralanarak it deniyor:

Seg rakîbe nic' olur göstereyin ölmez isem
Dehen-i yâre *uyuzlanmagı tebhâle* gibi (Küçük, 1994: 422)

*Rakîb dışındaki hoşlanmadığı kimseleri de "it" sözüyle eleştirir:

Zâhidâ rind-i harâbâta ineñ ta'n **itme**
Var ise zerre kadar *sırr-ı kazâdan* haberüñ (Küçük, 1994: 271)

Özetle söylemek gerekirse Bâkî kendisinden önceki şairlerin bu konudaki ifadelerinden yararlanmış, geleneğin dışına çıkmadan rakîbe tekrar tekrar "it" demenin yolunu sürdürmüştür. Bu yolda yürürken de Mesîhî, Ahmed Paşa ve özellikle ustası Zâtî'den (İpekten, 2013: 12-13) etkilenmiş, zaman zaman da rakîbin "har" benzetildiği örneklerde olduğu gibi onlardan ileri geçmiştir. Kelimelerle, kelimelerdeki seslerle, okuyucuya

hissettirmeden oynar. Bu vasfını rakîbi eleştirdiği yukarıdaki beytlerinde de görmek mümkündür.

5. Rakîbin XVI. asırdan sonraki anlatımı

Bu, ayrı bir inceleme konusu olur ve bu makalenin sınırları dışına taşar. Geleneğin XVI'ncı asırda ve sonrasında da devam ettiğini sadece bazı seçme şairlerden aldığımız örneklerle göstereceğiz:

Nâbî (1642-1712):

Etdi gark-âb rakîbi seyl-âb
Lâşesin de götürüb kendi yine
Kim ki gördüyse ta'accüble dedi
Sürüdürler köpeği öldürene (Diriöz, 1994:
450)

Arpaemîni-zâde Sâmî (öl.1734):

Bile sürür **it rakîbi** kanda gitse ol nigâr
İt süri akça kazan pendine itmiş **i'tibâr**
(Kutlar, 2004: 600)

Hidmet-i yâri **rakîbân** birbirine diseler
Güyyâ **it ite** vü **it** kuyrugına emr **ider**
(Kutlar, 2004: 600)

Priştineli Nûrî (XVIII. yüzyıl): Necâtî Bey, Bâkî, Şeyhülislâm Yahyâ Efendi, Nedîm etkisinde olan Priştineli

Nûrî'nin Dîvânı'ndaki gazellerde açıkça rakîb adı geçen 13 beyit vardır. Bunların dört tanesinde yalın “it” kelimesi veya “itmek” fiilindeki “it” ses grubu hiç geçmez. Rakîbin sıfatı olmayarak ve “itmek” fiilindeki “it” ses grubu ve tek “it” olarak, dört beytinde, iki “it” ses grubu olarak da beş beytinde “it” karşımıza çıkar.

Tek “it”li ses grubu içeren beyitler şunlardır:

Hemân senden budur matlûb-ı Nûrî vasl ile şâd **it**
Rakîb-i bed-likâ isterse dâ'im dil-figâr olsun (Ergüz,
2009: 411)

Bî-muhâbâ kûy-ı vaslın câygâh **itdi rakîb**
‘Âdeti ancak baña cevır ü cefâdır n'eyleyim (Ergüz,
2009: 403)

Rakîb-i bed-likâ âşinâ oldu saña Nûrî
Dimek lâzım degil mi yok yere bîgânelik **itdiñ**
(Ergüz, 2009: 373)

Kâm-rân sâye-i vaslında **rakîb-i bed-hâh**
Nigeh-i lutf ile ol kâfiri memnûn **itdin** (Ergüz,
2009: 368)

İki “it”li ses grubu içeren beyitler ise şunlardır:

Tehî sanma sikâyet **itdigim** cevrenden ol yârin

Rakîbin itdiği evzâ‘-ı nâ-hem-vârı bilmezsın (Ergüz, 2009: 407)

Rakîb-i bed-likâya lutf **ider** sabr eylemek düşvâr
Odur bâ‘is dem-â-dem **itdigim** dildârdan feryâd
(Ergüz, 2009: 258)

Seg be-sahrâ diyerek **itdi rakîbi** ittîrâd
Nûrî ol şâh-ı hüsnüñ **itdi** ‘adâlet kat kat
(Ergüz, 2009: 247)

Gün-be-gün cevrin mezîd **itmekde** hâlim pek yamân
Var ise **itdi** nifâk benzer **rakîb-i bed-likâ**
(Ergüz, 2009: 231)

Şekve itme Nûriyâ cevrenden ol cânâneniñ
Her ne **itdiyse** sana **itdi rakîb-i bed-likâ**
(Ergüz, 2009: 228)

Nedîm (öl.1730): Dîvân'ın gazeller kısmında, içinde *rakîb* (2 adet), *nâ-müselmân*, *gayr*, *il* geçen altı beyite tesadüf ettik. Ancak hiçbirinde rakîb ite benzetilmiyor ve makale boyunca aradığımız vasıflar bulunmuyor (Gölpınarlı, 1972: 258, 277, 315, 319, 320, 332).

Haşmet (öl.1768): XVIII'inci yüzyılın mahallileşme ve sebk-i Hindî akımlarını yaşatan, Nef'î ile Nâbî'nin gazellerini

tanzir eden Haşmet'in Dîvân'ında rakîb kelimesine rastlamadık. Onun yerine dört beyitte *agyâr*, bir beyitte *düşmen* kelimesi var. Bu beş kelimenin geçtiği beyitlerden sadece iki tanesinde it kelimesi bulunmaktadır:

Ko tursun levh-i dilde dâg-ı 'ışk **agyâra** ibrâ [i]t
Mühürlü hücceti dil hasmını ilzâm için saklar
(Arslan ve Aksoyak, 1994: 237)

Hod-pesendân i'tirâf [i]tmez kusûr-ı zâtına
Ehl-i 'ışkı sorsalar **agyâr** kendin gösterir
(Arslan ve Aksoyak, 1994: 239)

Sonuç

Kısıtlı imkân ve zaman içinde yaptığımız bu araştırmaya göre, Eski Türk edebiyatında rakîb tipinin şairlerin divanlarına girmesi XIV'ncü yüzyıl, gündem oluşturması ve zekice kullanılması XV'inci yüzyıl, yaygın olarak kullanılması XVI'nci yüzyıldadır. Şairlerimiz rakîbi anlatırken daha çok mübalağa, tekrîr, teşbih, irsâl-i mesel, îhâm, zâhirî iştikak ve tevriye sanatlarından yararlanmışlardır. Rakîb önce "it" sözüyle aşağılandıktan sonra, aynı beyit içinde tekrar tekrar "it" denerek hakaretin şiddetlendirilmesi XV ve XVI yüzyıllarda yaygınlık kazanır. Bu konuda Ahmed Paşa, Zâtî, Bâkî ve Nev'î'nin şiirleri en önde yer almaktadır. XVII'nci ve XVIII'inci yüzyıllarda şairlerimizin gündemini sebk-i Hindî, kısmen mahallîleşme, hikemî edebiyat gibi akımların daha çok meşgul ettiği için rakîb ve

aşağılanması yavaş yavaş azalmış, ancak eskiyi takip ve tekrar eden ikinci sınıf şairler arasında varlığını sürdürmüştür.

Eğer şair mutasavvıf ise, Fuzûlî gibi vuslat heveslisi değilse, Nedîm gibi hercai karakterde ise dîvânında rakîble ilgili şiir ya bulunmuyor veya en az miktarda görülüyor. Yaşanan çağ değişmiş, şair orijinalite peşine düşmüş ise, şiirin akışı farklı yönlere çevrilmiş ise, rakîb ve rakîbden şikâyet, rakîbin geleneksel şeddeli tahkiri geri plâna düşmüş, âdeta şairlerin gündeminden çıkmış gibi görünmektedir. Ancak XVII ve XVIII'inci yüzyıllar için belirttiğimiz özelliklerin kesinleşmesi için o asırlarda yazılmış divanların da, bu makalede ortaya koyduğumuz bakış açısı ile taranması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Akalın, Ş. H. [ve başk.]. (2011). *Türkçe Sözlük*. 11. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Akar, M. (1994). Bir Hiciv Dolayısıyla, *Türk Kültürü*, (372), 243-245. Ankara.
- Akdoğan, Y. (tarihsiz). *Ahmedî, Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Eserleri Dizisi: 424.
- Akyüz K. – Beken S. – Yüksel S. – Cumbur M. (1990). *Fuzûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51.
- Armutlu, S. (2014). Şu'ara Hocası Mâderzâd Bir Şâir: Zâtî, *Doğu Esintileri, A Journal of Oriental Studies*, (2), 77-135. Erzurum.

- Armutlu, S. (2018). Zâtî: Hayatı, Kişiliği, Sanatı ve Eserleri, *Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), s.1935-1956. Erzurum.
- Arslan, M. – Aksoyak, İ. H. (1994). *Haşmet Külliyyâtı, Divân, Senedü'ş-Şu'arâ, Vilâdet-nâme (Sûr-nâme), İntisâbü'l-Mülûk (Hâb-nâme)*. Sivas.
- Coşkun, V. S. (2014).“Zâtî”. *DİA*, XXXIV, 150-151. İstanbul.
- Çavuşoğlu, M. (1979). *Amrî, Dîvan, Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2538.
- Çavuşoğlu, M. (1980). *Vasfî Dîvan, Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2709.
- Çavuşoğlu, M. (1982). *Helâkî Dîvan, Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2979.
- Çavuşoğlu, M. – M. A. Tanyeri. (1987). *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon), Gazeller Kısmı: III. Cild*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3369.
- Çavuşoğlu, M. – M. A. Tanyeri. (1989. Kapakta 1990). *Üsküplü İshâk Çelebi, Dîvan, Tenkitli Basım*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları No: 1990.
- Çavuşoğlu, M.(1991). “Bâkî”. *DİA*, IV, s.537-540. İstanbul.

Çavuşoğlu, M. (1998). *Dîvanlar Arasında*. Ankara: (1.Baskı, Umran Yayınları, Ankara 1982;) 2. Baskı, Akçağ Yayınları: 250.

Diriöz, M. (1994). *Eserlerine Göre Nâbî*. İstanbul

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1. Baskı. Ankara.

Ergüz, E. (2009). *Priştineli Nûrî Dîvânı ve İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ersoylu, H. (1989). *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, Ankara: TDK Yayınları: 543.

Erünsal, İ. E. (1983). *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, With a Critical Edition of His Dîvân*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3103.

Gölpınarlı, A. (1972). *Nedim Divanı*, 2. Basım. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti.

İpekten, H. (2013). *Bâkî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, 9.Basım, Ankara: Akçağ Yayınları:161.

İpekten, H. (2020). *Karamanlı Nizâmî Divanı*. Ankara.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73032,karamanli-nizami-divanipdf.pdf?0>

İsen M. – Kurnaz C. (1990). *Şeyhî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, Genel Yayın No: 51.

- Kurnaz, C.. (1996). *Hayâlî Bey Dîvânı'nın Tahlîli*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2998, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 886.
- Kurtoğlu Orhan. (1995). *Zâtî Dîvânı'nın Gazeller Dışında Kalan Şiirleri Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi SBE. Ankara. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56164,zati-divanipdf.pdf?0>
- Kurtoğlu, Orhan.(20.10.2013). “Zâfî, İvaz”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/zati-ivaz> (Erişim: 28.06.2018)
- Kutlar, F. S. (2004). *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî, Dîvân*. Ankara
- Küçük, S. (1994). *Baki Divanı Tenkitli Basım*. Ankara: TDK Yayınları:601. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0>
- Mengi, M. (1995). *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı: 80, “Divanlar Dizisi: 1”.
- Nedîm. (1739). *Dîvân*. Metin Akar özel kitaplığı, İstinsah tarihi: 12 Şevval 1151/23 Ocak 1739, müstensih: El-Hâc Muhamed Şehrî, İstinsah yeri: İstanbul.
- Okuyucu, C. (1994). *Cinânî, Hayatı, Eserleri, Dîvânının tenkidli metni*, Ankara: TDK Yayınları: 570.

- Onay, A. T. (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Hrz. Cemâl Kurnaz, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/77.
- Sefercioğlu, M. N. (1990). *Nev'î Dîvânı'nın Tahlîli*, Ankara: Kültür Bakanlığı/1159: Kaynak Eserler Dizisi/45.
- Serdaroğlu, V. (2006). *Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı*, İstanbul: İSAM Yayınevi.
- Şentürk, A. A. (1995). *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Taner, H. (1964). *Keşanlı Ali Destanı (Oyun)*, İstanbul: İzlem Yayınları, Sanat Dizisi: 19.
- Tarlan, A. N. (1967). *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon), Gazeller Kısmı: C.I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1216.
- Tarlan, A. N. (1970). *Zatî Divanı, (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı: II. Cild*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1216.
- Tarlan, A. N. (1966). *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- Yağcıoğlu, S. (A.). (2009). *Fuzûlî ve Bâkî Divanlarının Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Metin AKAR

Yekbaş, H.. (2009). Zâtî Divanında Halk İnançları, *Turkish Studies, İnternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/2, Winter, pp. 1117-1153. Ankara.